

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KÖNÜL ŞAMİL qızı AĞAVERDİYEVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SONORLARIN
QARŞILIQLI MÜQAYİSƏLİ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

10.02.04 – German dilləri
10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2009

A handwritten signature in black ink, appearing to be "K. Shamil", is located in the bottom left corner of the page.

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetika kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya elmləri namizədi, dosent
Faiq Hüseynqulu oğlu Hüseynov

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Roman-german
filologiyası və Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası kafedraları

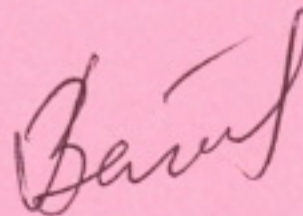
Müdafiə 31 oktyabr 2009-cu il saat 11⁰⁰-da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi
alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., Rəşid Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 30 sentyabr 2009-cu ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə dünyada, eləcə də, ölkəmizdə xarici dillərin öyrənilməsinə maraq xeyli artmışdır. Bu baxımdan ana dilinin öyrənilən dillə müqayisəli tədqiqi dilöyrənmə prosesində uğurlu nəticələr əldə etməyə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqlar müxtəlif fonetik, qrammatik və leksik quruluşlu dillərdə danışirlər. Bu dillərin fonoloji sistemləri də keyfiyyətcə fərqlidirlər. A.Axundov bununla bağlı yazır: “Fonem problemi ilə məşğul olan dilçilərin, demək olar ki, hamısı elə bir fikrə tərəfdardırlar ki, heç də mücərrəd, bütün dünya dilləri üçün ümumi olan fonemlər yoxdur. Hər bir fonem müəyyən sistemin üzvüdür, həmin sistemin halqalarından biridir, hər bir fonem sistemi isə yalnız onun sərhədi daxilində mövcuddur”¹.

Eyni zamanda ana dilinin də fonotaktik özəlliklərini mükəmməl öyrənməliyik ki, öyrənilən dillə ana dilinin fonetik qurumları və fonem sistemləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri şüurlu şəkildə müəyyənləşdirə bilək, çünki onlar yayınmaların qarşısını almaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir². Bununla bağlı N.S.Trubeskoy yazır: “Hər bir dilin fonoloji sistemi bir növ ələyə bənzəyir ki, bütün deyilənlər bu ələkdən ələnib keçir. İlişib qalanlar yalnız fonemlərin özümlüyünü təsdiqləyən səs əlamətləri olur. O biriləri ələnib ikinciyyə keçir ki, burada da yalnız dilin apelyativ funksiyası üçün vacib olan əlamətlər qalır, nəhayət, ən aşağıdakı üçüncü ələkdə ilişib qalan əlamətlər dilin ekspressiv funksiyası üçün səciyyəvi olan əlamətlərdir. Hər kəs dilə uşaqlıqdan bu şəkildən yiyələnir, özü də bu təhlil avtomatik və kortəbii olur”³.

Bundan əlavə N.S.Trubeskoy xarici dilin tədrisi zamanı onun ana dililə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin səmərəliyini də xüsusi qeyd edir: “Hər dəfə xarici dilin ana dilində olmayan bir səsini eşidəndə onu dilimizin səs birləşməsi və öz dilimizin fonem birləşməsinin reallaşması kimi qəbul etməyə çalışırıq. Əksər hallarda dərk olunan səs faktik olaraq buna əsas verir, çünki hər bir səs “səs atomcılıqlarının” ardıcılığıdır. Nəfəslilər əslində kipləşmədən, partlayışdan və nəfəsdən, afrikatlar isə kipləşmədən və süzülən küydən ibarətdir və ona görə də təəccüblü deyildir ki, əcnəbi öz

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: 1981, s. 34

² Вейсалов Ф.Я. (Вейсалли). Проблемы варьирования фонем в современной фонологии // ВЯ, 1990, № 3, с. 72

³ Trubeskoy N. S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, s. 65

dilində olmayan və ya monofonematik əhəmiyyət kəsb etməyən səsləri belə fonem birləşməsinin təzahürü kimi qəbul edir".¹

İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemlərinin müqayisəli təhlili kontrastiv dilçiliyin sahəsi kimi tədqiq olunur. Belə ki, qohum olmayan ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli öyrənilməsi ana dilində müşahidəyə çətin gələn bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verir.² L.V.Şerbanın təbirincə desək: "Ana dilində nə tapsan-onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç nə şübhə doğurmur". Müqayisə yolu ilə öyrənilən ikinci dil isə, L.V.Şerbaya görə, "ana dilindəki bütün ifadə formalarını açıb müəyyənləşdirməyə kömək edir".³

İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemlərinin qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqi göstərir ki, bu gün ana dilimizdə tədqiqata ciddi ehtiyac duyulan məqamlar hələ də mövcüddür. Bu məqamların aşkarlanıb ortaya çıxarılması dilçiliyimizin inkişafına böyük təkanlar vermiş olacaqdır.

Eyni zamanda belə tədqiqatlar interferensiya sahəsində də qohum olmayan dillərin fonem düzülüşü haqqında fikir söyləməyə və bu sahədə daha dərin elmi tədqiqatların aparılmasına şərait yaradır.

Fonemlərin fonoloji sistemdəki yerini müəyyənləşdirərkən onların fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqlarını da təhlil etmək səmərəli elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər. F.Veysəlli fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqların öyrənilməsinin nəzəri əhəmiyyəti haqqında belə yazır: "Fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqları nəzəri dilçilik, onun son dövrlərdə inkişaf etmiş qollarından biri, tətbiq dairəsinə görə ən çox praktik məqsədlərə yönəlmiş konfrontativ və kontrastiv dilçilik üçün əhəmiyyəti son dərəcədə böyükdür".⁴

İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların müqayisəli tədqiqi çağdaş kontrastiv dilçilikdə kifayət qədər aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Xarici dilin tədrisində daha uğurlu nəticələr əldə etmək üçün qarşılaşdırılan dillərin fonoloji sistemindəki oxşar və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılması məqsədəuyğundur. Bütün bunlar tədqiqat işinin aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərinin sonor samitlərinin canlı danışmada işlənmələrini müşahidə edib tədqiqat aparmaqdır.

¹ Trubeskoy N. S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, s. 81-82.

² Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1993, s. 194

³ Л. В. Шерба. Преподавание иностранных языков в школе. М.- Л.: 1947, с. 44

⁴ Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1993, s. 56

Tədqiqatın predmeti ingilis və Azərbaycan dillərində sonorların tədqiqindən irəli gələn nəticələri ümumiləşdirməkdən və onların fərqli və oxşar cəhətlərini sistemləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində sonorların müqayisəli linqvistik təhlilini aparıb, onların distributiv və akustik xüsusiyyətlərindəki oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməkdir.

Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

1) İngilis və Azərbaycan dilçiliyində sonorlarla bağlı mövcud problemləri araşdırmaq;

2) İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların distributiv təhlilindən alınan oxşar və fərqli cəhətləri ortaya çıxarmaq;

3) İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların fonotaktik modellərini müəyyənləşdirmək;

4) İngilis və Azərbaycan dillərinin sonorlarının eksperimental-fonetik təhlilini verməklə onların akustik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

5) Eksperimental-fonetik təhlildən alınan nəticələr əsasında sonor samitlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın materialı və metodları. Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarına müraciət olunmuşdur. Tədqiqat işində kombinator, kontrastiv, distributiv, ossilloqrafik metodlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin dil materialına isə fonetik eksperiment aparmaq məqsədilə, tərkibində müxtəlif fonetik mövqələrdə sonor fonemlər işlənmiş ingilis və Azərbaycan sözləri daxil edilmişdir. Eksperimental-fonetik təhlil məqsədilə tədqiqat işində müqayisə olunan hər bir dil üçün 50 söz seçilmişdir.

Bundan əlavə dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində canlı danışıq əsas götürərək, müqayisə olunan dillərin hər biri üçün ayrılıqda 3500 işarəli iki mətn seçilmişdir. Qeyd edək ki, hər iki mətn üzərində audiomateriallar əsasında distributiv təhlil aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin sonor samitləri ilk dəfə olaraq, distributiv və eksperimental-fonetik metodların tətbiqilə geniş linqvistik təhlil edilmişdir. Bu təhlillər əsasında onların müxtəlif fonetik mövqələrdən asılı olaraq fərqli keyfiyyətləri araşdırılmışdır.

Bu gün müasir kompüter texnologiyasının inkişafı və proqram təminatının genişlənməsi fonemlərin eksperimental təhlilinin daha dolğun və dəqiq aparılmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların qarşılıqlı-müqayisəli təhlili böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Təhlillərdən alınan nəticələr kontrastiv fonologiya və bilinqvizm sahələrində geniş istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, tədqiqatımızın nəticələrindən ingilis və Azərbaycan dillərinin fonetikasi və fonologiyasına dair əsərlərin yazılmasında, müqayisəli-tipoloji araşdırmalarda, eyni zamanda bu dillərdə dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınan nəticələrdən ingilis dilini öyrənən azərbaycandilli auditoriyada, habelə Azərbaycan dilini öyrənən ingilisdilli auditoriyada istifadə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar bunlardır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlər fonemlər sistemində xüsusi yarımqrup təşkil edir və bir çox keyfiyyətlərlə saitlərə və samitlərə tam uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyənləşdirməkdir;

2. Qarşılaşdırılan dillərdə sonorlar daha çox hansı fonetik əhatədə və mövqedə işlənməsini öyrənmək;

3. İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların akustik göstəricilərinin linqvistik baxımdan dəyərləndirmək.

Tədqiqatın aprobasiyası: dissertasiyanın məzmunu və əsas müddəaları ADU-nun ingilis dilinin fonetikasi kafedrasında müzakirə olunmuşdur və müxtəlif yerli və beynəlxalq elmi-nəzəri jurnallarda dərc edilmişdir (bax səh.16).

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, əlavələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyada hər iki dil materialının müqayisəli təhlilindən alınan nəticələr cədvəllərdə və qrafiklərdə öz əksini tapmışdır.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığından, obyekt və predmetindən, işin yeniliyindən, məqsəd və vəzifələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, material və metodlarından, müdafiəyə çıxarılan müddəalardan danışılır.

“İngilis və Azərbaycan dilçiliyində sonor samitlər problemi” adlanan birinci fəsildə hər iki dildə sonor samitlərlə bağlı mübahisəli məsələlər müəyyən edilir və onlara münasibət bildirilir.

Dissertasiyanın “Sonorların fonemlər sistemində yeri” adlı birinci yarımfəslində sonorların fonemlər sistemindəki yeri, onların sait və samitlərə yaxın xüsusiyyətləri, habelə, fərqləri araşdırılır və bunlarla bağlı müxtəlif nəzəri konsepsiyalar təhlil olunur.

L.R.Zinder haqlı olaraq yazır; “Saitlər və samitlərin fərqlərini təkcə onların akustik-fizioloji xüsusiyyətlərində deyil, linqvistik və fonematik xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Sözsüz ki, bütün dillərə uyğun fonematik kriteriyanın mövcudluğunu iddia etmək də düzgün olmazdı.¹”

F.Veysəlli də öz növbəsində sait və samitlər arasında akustik-fizioloji xüsusiyyətləri əsas götürüb, onları sərhədləndirmək cəhdlərini uğurlu hesab etmədiyini qeyd edərək yazır: “Adətən, akustik cəhətdən saitlər samitlərə nisbətən daha çox enerjinin sərf olunması ilə tələffüz olunan səslər hesab olunurlar. Bundan əlavə, saitlər tonun, samitlər isə küyün üstünlüyü ilə tələffüz olunan səslərə aiddirlər. Lakin sonora gəldikdə onlar saitlər kimi formant strukturuna malikdirlər və tonun üstünlüyü ilə tələffüz olunurlar”.²

F.Veysəlli yazır ki, R.Yakobson və onun həmkərlərinin irəli sürdükləri ikili təsvir metodu da sonorlar problemini həll edə bilmədi.³

Elmi-nəzəri ədəbiyyatın tənqidinin təhlilindən bu nəticəyə gəlirik ki, sonor samitlər nə akustik, nə artikulyator, nə də perseptiv kriteriyalarla müəyyənləşə bilmirlər. Onların saitlərdən fərqi heca düzəldə bilməməsindən, samitlərdən fərqi isə kar qarışıqlara malik olmamasından ibarətdir. Məhz bu linqvistik kriteriya onları ayrıca fonem kimi götürməyə əsas verir.

Bu fəslin “İngilis dilçiliyində sonor problemi” adlı ikinci yarımfəslində ingilis dilçiliyində sonor məsələsinin qoyuluşundan danışılır və bununla bağlı dünya anqlistlərinin fikirləri saf-çürük edilir.

İngilis dilçiliyi sonorların əsas ziddiyyətli məsələlərindən danışarkən onların xüsusi keyfiyyətə malik olmasını vurğulayırlar. Belə ki, görkəmli ingilis dilçisi D.Counz yazır ki, bəzi sonorlar sait və samitlər arasında aralıq mövqedə çıxış edir. Bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlar saitlərə, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə samitlərə yaxınlaşırlar.

Həmin alim ingilis dilində sonor və yarım-sait terminlərini fərqləndirir. / w / və / j / səslərini öz akustik və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə yarım-sait

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М: 1979, с. 111

² Yedigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: 2009, s. 196

³ Вейсалли Ф.Я. К критике дихотомической теории описания фонологической системы языка / Проблемы современной лингвистики. Международная научная конференция. Баку: 2005, с. 30-32

adlandırır.¹

Onun davamçısı A.Gimson da / w / və / j / yarım-saitlərini aproksimant adlandıraraq, bu samitlərin təxminən / i: / (dodaqların yanlara dartılması ilə tələffüz olunur) və / u: / saitlərindən törəyərək yarandığını qeyd edir.² Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd edək ki, yarım-saitlərin “funksional” cəhətdən daha çox samitlərə aid edildiyi müxtəlif ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanır. Onlar vokalik adlandırılır və samitlər sisteminə aid edilirlər”.³

İngilis dilində sonor samitlər həm sait, həm də samitlərə istər fizioloji-akustik, istərsə də linqvistik baxımdan yaxın olduğundan, onların fonemlər sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsində müəyyən problemlər yaranır. Dissertasiyanın birinci fəslinin “İngilis dilində yarım saitlər” adlı ikinci yarım fəslində yarım sait mövzusunə toxunulur. D.Counz ingilis dilində /l, m, n/ səslərini sonor / j, w / səslərini isə yarım sait adlandıraraq, onlara belə tərif verir: “Yarımsaitlər, danışığ üzvlərinin daha az sonorluq özəlliklərinə malik sait səsin əmələ gəlməsilə başlayıb və qəflətən dəyişərək başqa səsin tələffüzünə keçən süzülən cingiltili səslərdir”.⁴

A.Gimson bu barədə yazır: “Baxmayaraq ki, yarım-sait fonetik terminlərdə vokalik adlandırılırlar, onlar “funksional” olaraq saiddən daha çox samitə oxşadıqları üçün samitlər sisteminə aid edilirlər”. O, yarım-saitlərin samitlik “funksiyası” dedikdə onların artiklla yanaşı gəldikdə özlərini sait kimi deyil, samit kimi apardıqlarını qeyd edir. Məsələn, the yard, a yard, the west, a west sözlərinin qarşısında artkl /ðə/ və /ə/ kimi, saitlərin qarşısında isə /ðı/ və /ən/ kimi oxunur.⁵

Dissertasiyanın bu fəslinin “İngilis dilində heca əmələ gətirən sonantlar” adlı üçüncü yarım fəslində ingilis dili sonor samitlərinin spesifik xüsusiyyəti hesab olunan hecaəmələgətirməsi təhlil olunur. Heca əmələgətirən sonorların ən vacib məsələsi onların kəmiyyətilə bağlıdır. Belə ki, bir çox rus germanistləri / m, n, l / sonorlarının heca əmələgətirmə xüsusiyyətinə malik olduqlarını qeyd edirlər, halbuki qərb dilçiləri bəzən iki, bəzən dörd sonorum heca əmələ gətirə bilməsini göstərirlər.

A.Gimson yazır ki, burun sonorları sait təbiətli xüsusiyyətləri hesab

¹ Jones D. The Pronunciation of English. Cambridge University Press, 1988, p. 117-119

² Gimson A.C. Gimson's Pronunciation of English. Arnold: 2001, p. 213

³ Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. Bristol: 1973, p. 194

⁴ Jones D. The Pronunciation of English. Cambridge University Press, 1988, p.183

⁵ Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. Bristol: 1973, p. 213

olunan heca əmələ gətirə bilir; daha çox / n /, məsələn; “mutton” / 'mʌtʌn /; daha az / m / məs. “rhythm” / 'rɪðm / sözlərində. O, eyni zamanda qeyd edir ki, hətta / ŋ / nadir hallarda bəzi insanların tələffüzündə heca yaradır. Məsələn, “bacon” / beɪkən / sözündə.¹

İngilis dilində yeni 'heca düzəldən sonorların mövcudluğu fikri də müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Buraya / ɹ / sonoru aiddir.²

L.Blumfild /r/ -nin hecaəmələ gətirən sonor samit olduğunu qeyd edərək yazır: “...bəzi sonorlar yalnız vurğusuz hecada işləndikləri halda /r/ vurğudan asılı olmayaraq heca əmələ gətirə bilir. Məsələn, *bottle* /'bɒtəl/ sözündə vurğusuz hecadakı /l/ heca əmələ gətirdiyi halda, *learner* /'lɜ:nə/ sözündə vurğulu hecada belə /r/ heca əmələ gətirir.”³

Dissertasiyanın 1-ci fəslinin “Azərbaycan dilçiliyində sonor problemi” adlı sonuncu yarım fəslində müasir Azərbaycan dilçiliyində sonor problemi geniş elmi-nəzəri ədəbiyyat işığında təhlil olunmuşdur.

Müxtəlif mənbələrdə Azərbaycan dilində samitlərlə, o cümlədən, sonorlarla bağlı əsas problem onların kəmiyyətilə əlaqədardır. Belə ki, A.Axundov öz doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan dilində samitlərin tədqiqi tarixini araşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Azərbaycan dilində samitlərin sayı bu günə kimi həll olunmamış qalır”.⁴ A.Axundov öz növbəsində çağdaş Azərbaycan dilində 26 samitin olduğunu vurğulayır. O, tonun üstünlüyü ilə yaranan sonor səslərin sayının beş olduğunu göstərir /l,m,r,n,n,ʃ/.⁵

Sonorların kəmiyyətilə bağlı əsas məqam geminatlar problemindən irəli gəlir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində geminatlar məsələsi həll olunmayana qədər samitlərin, eləcə də sonorların sayı mübahisəli olaraq qalacaqdır. F.Kazımovdan sonra dilimizdə uzun samitlərin mövcudluğu məsələsi bu günə qədər qalmaqdadır. F.Kazımov məsələni belə şərh edir: “...Azərbaycan dilində söz köklərində kəmiyyət və keyfiyyətə

¹ Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. Bristol: 1973, p. 213

² Wells J. C. New syllabic consonants in English // Studies in General and English Phonetics: Essays in Honour of Professor J.D. O' Connor. New York: 1995, p. 401

³ Блумфилд Л. Язык. М.: 2002, с. 132

⁴ Ахундов А. А. Система фонем современного азербайджанского языка: Дис. ... докт. филол. наук. Баку, 1964, с. 8

⁵ Ахундов А. А. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: 1973, s. 171

qarşılaşdırılan, sadə və geminatlardan ibarət 39 samit mövcuddur".¹ Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində sonorlarla bağlı vahid fikrin olmadığını görürük.

Birinci fəslin nəticə hissəsində isə bütün bəndlərdə araşdırılan fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

"İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların distributiv təhlili" adlanan ikinci fəsildə ingilis dili üçün BBC telekanalının proqramından, Azərbaycan dili üçün isə ANS telekanalının xəbərlər proqramından yazılmış audiomateriallardan istifadə olunaraq, hər iki dilin sonorlarının distributiv təhlilinin nəticələri şərh olunur və onların fonotaktik modelləri müəyyən edilir.

Bu fəslin "Ümumi qeydlər" adlı bölməsində distributiv təhlilin özəllikləri açıqlanır. Bu gün dilçilikdə fonotaktika və kombinatorikanın qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biri dildəki fonemlərin düzüm xüsusiyyətlərindəki qanunauyğunluqları, onların işlənmə tezliyini, işlənməsindəki məhdudiyyətləri, onların bir-biri ilə kontakta girib girməməsini ortaya çıxarmaqdan ibarətdir.

Distribusiya haqqında C.Layonz belə yazır: "Hər bir dil vahidi (cümlədən fərqli olaraq) işlənmə biləcəyi kontekstə (əhatəyə) rəğmən az və ya çox dərəcədə məhdudlaşır. Bu fakt hər bir linqvistik vahidin özünəməxsus distribusiyaya malik olduğunu göstərir".²

Bu fəslin "İngilis dilində sonor samitlərin söz və soz formalarında distributiv təhlili" adlı ikinci yarımfəslində İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların müxtəlif sait və samitlərlə qonşuluqda işlənməsi altı fonetik mövqedə (saitdən əvvəl, saitdən sonra, iki saitarası, samitdən əvvəl, samitdən sonra, söz başı, söz sonu) təhlil olunmuşdur.

İngilis dilinin sonor səslərini təhlil etmək üçün 3538 fonemdən ibarət rabitəli mətnlərdən istifadə edilmişdir. Sonorlar rabitəli mətnlərdə müxtəlif fonotaktik strukturda-anlautda, auslautda, inlautda iki sait arasında (VSV), sait və samit arasında (VSC), samit və sait arasında (CSV), iki samit arasında (CSC) təhlil olunmuşdur.

Bu fəslin "İngilis dilində sonor samitlərin fonotaktik strukturunun ümumi cəhətləri" adlı bəndində ingilis dilindəki sonor samitlərin fonotaktik modelləri müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilmişdir.

¹ Кязимов Ф.А. Система согласных фонем современного азербайджанского литературного языка // Уч. Зап. Азгоспединститута», 1956, вып. I, с. 55

² Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, Uni. press. 1968, p. 71

İngilis dilində sonor samitlərin statistik təhlilindən ən çox işlənən sonor samitinin /n/, ən az isə /m/ olduğu müəyyənləşmişdir. Qeyd edək ki, G.Sipfin səs tələffüz gərginliyinin onun işlənməsi tezliyinə tərs mütənasib olması fikri bizim tədqiqatımızda qismən öz təsdiqini tapdı. İngilis dilində /m/-nin /n/-ya nisbətən daha az işlənməsinin /m/-nin daha mürəkkəb tələffüzü ilə izah olunmasını N.S.Trubeskoy təqzib edərək yazır: "/m/ dodaqların kipləşməsi və damaq pərdəsinin aşağı düşməsilə deyilir; beləliklə, danışq üzvləri tam sükunət vəziyyətində olur. Səs tellərinin gərginliyi istisna təşkil edir. /n/ isə (səs tellərinin gərginliyini çıxmaq şərtilə) tələffüzdə həm də dil ucunun dişlərlə və ya üst dişlərin yuvaqlarına doğru qalxması və bir qayda olaraq aşağı çənənin hərəkət etməsilə tələffüz olunur".¹ Bu, bir daha /n/-nin tələffüzünün çətin olmasını göstərir.

Bu fəslin "Azərbaycan dilində sonorların söz və söz formalarında distributiv təhlili" adlı bəndində bu dilin sonor samitlərinin distributiv təhlili verilmişdir. Bu təhlildən aydın olur ki, Azərbaycan dilində ən çox işlənən sonor / n /-dir. Xüsusilə, Azərbaycan sonor səslərinin vurğulu hecada işlənməsi, yəni daha səlist və güclü tələffüzü onların işlənməsi tezliyinə düz mütənasibdir. Belə ki, ən yüksək işlənmə tezliyinə malik olan samit / n / (118 dəfə), ikinci yerdə / r / (70 dəfə), üçüncü yerdə / l / (51 dəfə), sonuncu yerdə isə / m / (48 dəfə) durur. Lakin məsələnin tam şəkildə öyrənilməsi daha böyük həcmli tədqiqat tələb edir.

Azərbaycan dilində kiçik bir mətn üzərində təhlildən məlum oldu ki, şəkilçilərin böyük əksəriyyəti sonor tərkibliyədir. Belə ki, mətdə cəmi 28 növ şəkilçi işlənmişdirsə, onlardan 20-sinin tərkibində sonora rast gəlinir. Ümumilikdə, 276 şəkilçidən 155-i sonora vasitəsilə düzəlmişdir. Sonor tərkibli şəkilçilər arasında ən çox, 7 növ şəkilçidə / m /, 6 növdə / l /, 5 növ / n /, 4 növdə isə / r / işlənir.

İkinci fəslin "Azərbaycan dilində sonor samitlərin fonotaktik strukturunun ümumi səciyyəsi" adlı bəndində bu dildəki sonor samitlərin sait və samitlərlə qonşuluqda işlənməsindəki qanunauyğunluqlar təhlil olunmuşdur. Onların samit birləşmələri tərkibində işlənməsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, sonor samitərdən bəziləri birinci element kimi, digərləri isə ikinci element kimi daha geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Bu fəslin "İngilis və Azərbaycan dillərindəki sonoraın distribusiyasındakı fərqli və oxşar cəhətləri" adlı bəndində isə hər iki dildəki sonor samitlərin distirbusiyasından alınan nəticələr müqayisə olunaraq, onların oxşar və fərqləri müəyyənləşdirilmişdir (bax cədvəl 2.21).

¹ Trubeskoy N. S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, s. 326

İngilis və Azərbaycan sonorlarının müxtəlif fonetik mövqələrdə işlənmə tezliyi

Sonor Mövqe	Söz başı		Söz sonu		VSC		CSV		VSV		CSC		Cəmi	
	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis	Azərbay.	İngilis
n	15	19	87	64	56	69	10	-	43	27	-	5	211	184
l	4	18	52	26	26	16	71	16	52	39	3	-	158	115
r	7	18	40	5	73	-	21	57	66	22	-	-	210	102
m	27	17	12	16	11	12	54	3	21	18	-	-	125	66
w		42		-		-		1		1		-		44
ŋ		-		21		1		-		2		-		24
j		6		-		2		11		-		-		29

Bu fəsilin sonuncu bəndində ingilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlərin distributiv təhlilindən alınan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

“İngilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlərinin eksperimental-fonetik təhlili” adlanan üçüncü fəslində ingilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlərin müxtəlif fonetik mövqələrdə təcrübi yolla təhlili əsasında akustik keyfiyyətləri müəyyənləşdirilir və şərh olunur. İngilis və Azərbaycan sonor samitlərinin akustik xüsusiyyətləri xüsusi cədvəllərin köməyi ilə müqayisə olunur.

Bu fəslin “Ümumi qeydlər” adlı bəndində eksperimental-fonetik metodun linqvistik təhlillərdəki vacib rolundan, danışılır və müxtəlif alimlərin bu barədə fikirləri açıqlanır.

Üçüncü fəslin “İngilis və Azərbaycan sonor samitlərinin söz başında akustik təhlili” adlı bəndində müqayisə olunan dillərin sonorlarının söz başında akustik keyfiyyətləri müəyyənləşdirilir və onların orta nisbi qiymətləri qrafiklərin köməyi ilə müqayisə olunmuşdur. Söz başında Azərbaycan dilində sonorların zaman parametrinə görə orta nisbi qiyməti 48 m/s olduğu halda, ingilis dilində bu rəqəm 64 m/s-ə bərabərdir. Beləliklə, bu fonetik mövqedə ingilis sonorlarının Azərbaycan sonorlarına nisbətən daha yüksək akustik göstəricilərə malik olduğu aydın görünür (bax qrafik 1).

Azərbaycan sonorlarından zamana görə ən yüksək orta nisbi qiymət // sonoruna (61 m/s) məxsus olduğu halda, ingilis dilində bu /w/ sonorunda (78 m/s) müşahidə olunur. Göründüyü kimi, fərq yetərincə böyükdür. Ən aşağı nisbi qiymətdə isə yaxınlıq müşahidə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlər arasında söz başında minimal orta nisbi qiymət /r/ sonorunda müşahidə olunur. Azərbaycan dilində /r/ 45 m/s., ingilis /r/ sonoru isə 46 m/s zaman göstəricisinə malikdir (bax qrafik 1).

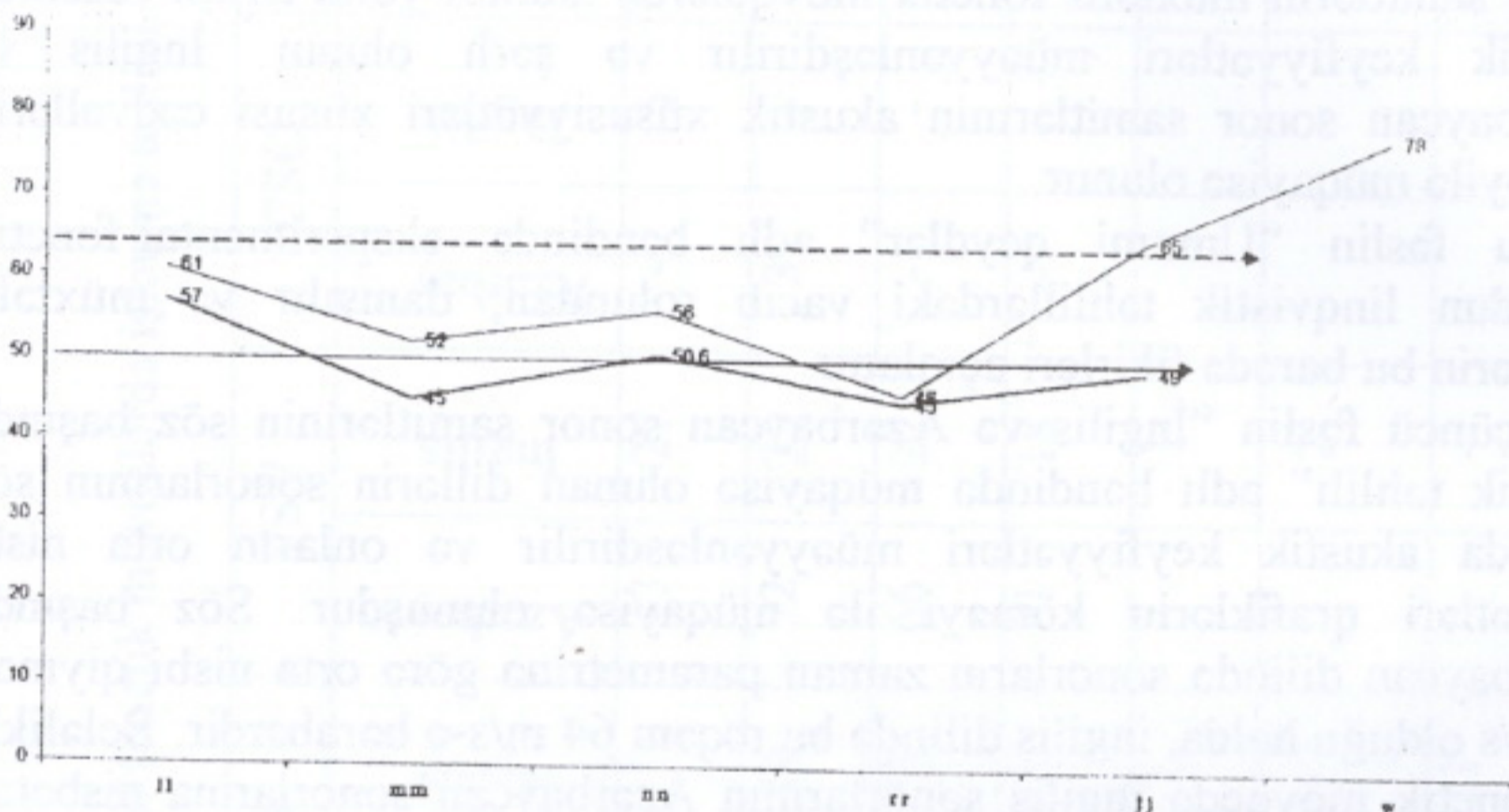
İngilis sonorlarının söz başında dinamikliyinin orta nisbi qiyməti Azərbaycan dilinə nisbətən daha yüksəkdir. İngilis dilində bu 73 db., Azərbaycan dilində isə 70 db.-dir (bax qrafik 4).

Söz başında Azərbaycan sonorlarında orta nisbi qiyməti 183 hs, ingilis sonorlarında isə 130 hs-ə bərabərdir. İngilis sonor samitləri Azərbaycan sonor samitlərindən daha yüksək göstəricilərə malikdir (bax qrafik 7). Səs tonunun tezliyində müşahidə etdiyimiz spesifik xüsusiyyət hər iki dildə səslər arasındakı fərqi az olduğunu göstərir.

Müqayisə olunan dillərdə sonor samitlər söz ortasında iki sait arası mövqedə daha yüksək akustik göstəricilərə malikdirlər.

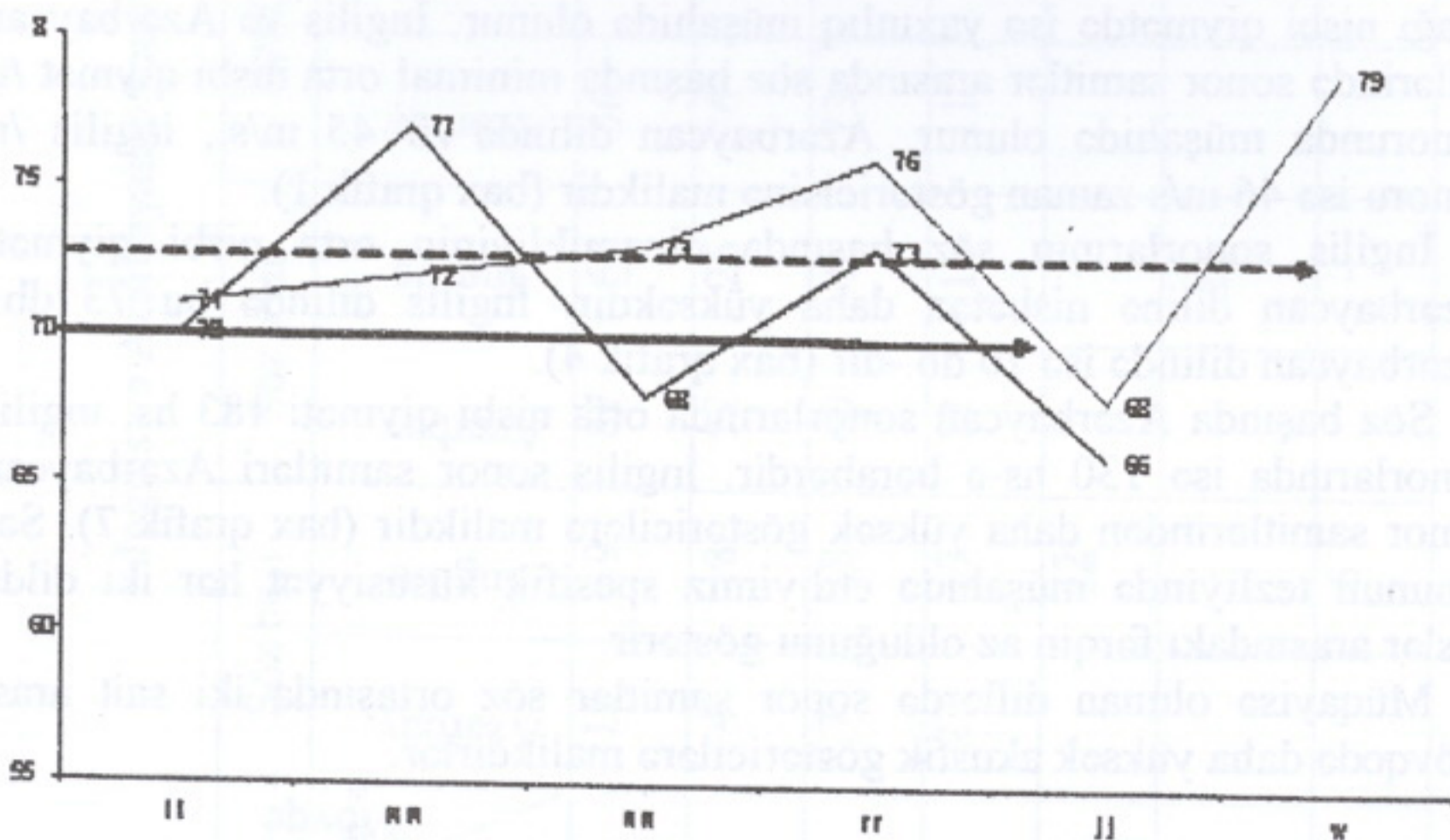
Qrafik 1.

İngilis və Azərbaycan dili sonor samitlərinin söz başında zaman göstəricilərinin orta nisbi qiymətləri

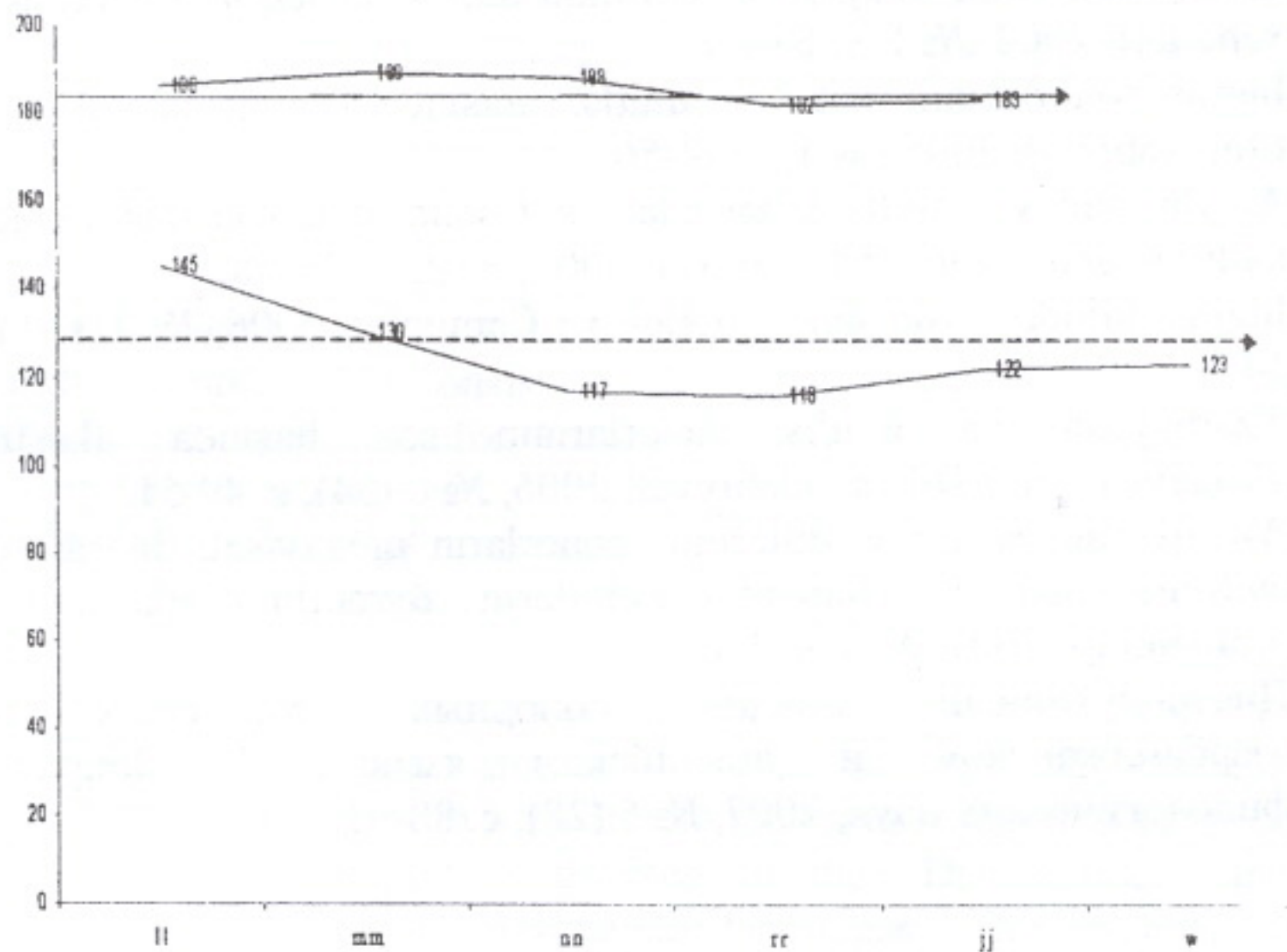

Qrafik 4.

İngilis və Azərbaycan dili sonor samitlərinin söz başında intensivlik göstəricilərinin orta nisbi qiymətləri

İngilis və Azərbaycan dillərində söz başında sonor samitlərinin səs tonu tezliyi üzrə göstəricilərinin orta nisbi qiymətləri.

Dissertasiyanın yekun nəticə hissəsində tədqiqat işindən alınmış nəticələr ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıda dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində sonor səslərinin ossiloqrafik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilinə dair // Pedaqoji Universitet xəbərləri, 2002, № 1, s. 63-66
2. İngilis sonorlarının sait və samitlər arasında işlənməsinə dair // Elmi xəbərlər, 2005, № 4, s. 53-56
3. Azərbaycan və ingilis dillərində / n / sonorunun eksperimental təhlilinə dair // Elm və Cəmiyyət, 2005, № 2, s. 34-38
4. İngilis dilində yarım saitlər // Elm və Cəmiyyət, 2006, № 3, s. 11-14
5. Azərbaycan və ingilis sonorlarının söz başında akustik xüsusiyyətləri // Dil və Ədəbiyyat, 2006, № 6 (54), s. 49-51
6. Azərbaycan və ingilis dillərində sonorların müqayisəli distributiv təhlilinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2007, № 4, s. 3-7
7. Дистрибутивный анализ сонорных согласных в азербайджанском и английском языках // Вопросы филологических наук, 2007, № 5 (28), с. 88-91.

COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH AND AZERBAIJANI SONORANTS

SUMMARY

This research is devoted to comparative analysis of Azerbaijani and English sonorants. It consists of introduction, three chapters, conclusion, bibliography and appendix. Tables, graphics and ossillograms are included into the dissertation.

The "Introduction" comprises the actuality of theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance as well as goals and tasks of the research.

The first chapter which is called "The sonorant problem in English and Azerbaijani linguistics" studies linguistic concepts of sonorants in the compared languages with reference to their theoretical background.

The second chapter is devoted to the "Distributional analysis of sonorants in English and Azerbaijani languages". The attempts were made to clarify the phonotactic structures of compared languages.

The third chapter "Experimental-phonetic analysis of the English and Azerbaijani sonorants" is analyzed acoustic features of compared languages on the bases of the methodology developed in the Laboratory of Experimental Phonetics and Applied Linguistics of Azerbaijan University of Languages.

Basic results are summarized in the conclusion of the dissertation and the recommendations for the improvement of Teaching English to Azerbaijani are offered. The list of used literature includes 132 scientific works and articles and total volume of the research work is 136 pages.

СОПОСТОВИТЕЛЬНО-СРАВНИТЕЛЬНО ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОНОРНЫХ СОГЛАСНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Данная диссертационная работа, состоящая из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения, посвящена лингвистическому исследованию сонорных согласных азербайджанского и английского языков.

Во «Введении» диссертации обосновываются такие вопросы, как актуальность исследуемой темы, цели и задачи работы, а также дается краткая характеристика теоретического и практического значения работы, описываются языковой материал и методы исследования.

Первая глава диссертации под названием «Сонорная проблема на английском и азербайджанском языках» содержит обзор существующей по исследуемой проблеме литературы, здесь высказывается авторское отношение к проблеме сонорных согласных в сопоставляемых языках.

Вторая глава диссертации под названием «Дистрибутивный анализ сонантов в английском и азербайджанском языках» содержит результаты сравнительно-сопоставительного изучения дистрибутивных характеристик сонантов в английском и азербайджанском языках. Комбинаторный анализ имел целью выявить сочетательную способность каждой из анализируемых фонем в изучаемых языках.

В третьей главе диссертации под названием «Экспериментально-фонетический анализ английских и азербайджанских сонантов» описываются результаты акустического анализа английских и азербайджанских сонантов на основе методики, разработанной в лаборатории экспериментальной фонетики и прикладной лингвистики при АУЯ.

В заключительной части обобщены результаты проведенного исследования.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

КЕНУЛЬ ШАМИЛЬ ГЫЗЫ АГАВЕРДИЕВА

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТОВИТЕЛЬНЫЙ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОНОРНЫХ СОГЛАСНЫХ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

10.02.04 – Германские языки
10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2009